

HET *Plan van Gend gemeeten en gegraveerd in 't jaer 1796* **DOOR G. GOETHALS.**

Het *Plan van Gend gemeeten en gegraveerd in 't jaer 1796 door G. Goethals*, zoals hij het signeerde, duikt regelmatig op in allerhande literatuur aangaande het einde van het Ancien Régime. Het wordt actueel nog vaak gebruikt als een voor betrouwbaar aanzien historische plattegrond. Wellicht komt dat door de uitspraak van Victor Fris: "Ce plan est basé sur un lever géométrique très précis." (FRIS, 1920, p.48)

Het betreft een kopergravure met schaal in Gentse roeden, voeten en in Franse vadem's.

Georges (Joris) Goethals.

Over de cartograaf zélf is echter bitter weinig te vinden. Bij P.J. Goetghebuer wordt hij als Joris Goethals opgenomen in een "Biographie de gantois".

Joris Goethals werd geboren op 23 april 1770, en stierf op 28 november 1841 te Gent. Hij kreeg een opleiding aan de Tekenenacademie, waar hij in 1796 (sic!) een eerste prijs behaalde voor "Figures d'estampes", en in 1802 een tweede prijs voor architectuur. Er zijn enkele kaarten van zijn hand gekend: het "*Plan van Gend, gemeeten en gegraveerd in 't jaer 1796*", een "*Kaerte van den loop van den Burggraeven Stroom, gemaekt den 22 juny 1819, ten verzoeke van Mynheer Van Sacegem, landmeter te Gent*", (VANDERMEERSCH, 1850, p.32) een "*Nouvelle carte topographique du département de l'Escaut divisée en 4 arrondissements avec ses cantons et Justices de paix*" (1809), en het "*Plan de la citadelle de la ville de Gand avec ses environs. als specim v het 1st plan*". Bij Victor Fris staat Goethals gekend als "géomètre-arpenteur".

Een commercieel initiatief.

Het "Plan van Gend" is opgevat als een typisch utilitair stratenplan. De bouwblokken zijn gegeneraliseerd; huizen verdwijnen in de massa van het blok. Straatnamen zijn belangrijker om de weg te vinden en werden op het plan ingeschreven. Het plan blijkt oorspronkelijk onder meer in functie van de uitgave als een soort pocket gedrukt te zijn. De stadsplattegrond is dan opgevouwen tot een klein boekje, dat ongeveer de grootte van een A5 had (2/3 van de breedte, de lengte komt vrij goed overeen). Om straten, markten, bruggen, kloosters en merkwaardige gebouwen vlot te kunnen terugvinden is het plan voorzien van een legende en van een rooster met vakjes genummerd van a tot o en van 1 tot 10.

Dat de kaart met een commerciële oogmerk op de markt werd gebracht blijkt niet alleen uit de grote oplage. Deze stadsplattegrond vormt tevens een ode aan de handel en aan het handelsverkeer; de “coupures”! Naast de cartouche met een afbeelding van havenactiviteiten gesitueerd aan het entrepôt (1779), wijst ook de aanwezigheid van de scheepswerven aan de Bijloke, de Brugse Poort en de Muidepoort, samen met de vele windmolens in die richting.

De kaart werd een jaar na de inlijving bij Frankrijk uitgegeven. Toch is ze volledig Nederlandstalig. De enige aanwijzingen dat Gent toen behoorde tot de “République unie et indivisible”, zijn de schaal onderaan, en de - in extremis aangevulde? - linkerbenedenhoek van de legende, waarmee de nieuwe instellingen, nogal wanordelijk, terug te vinden zijn. De schaal was bij het opstellen van de kaart voorzien. Het betreft drie “Maeten” ”Échelles”: twee “Gendsche”, en één “échelle de Toises de Paris”. Omgerekend zou de schaal volgens Fris 1:6.500 bedragen en volgens kapitein Dejardin 1:6.646. (FRIS V., 1920, p.48)

Origineel en persoonlijk werk.

Volgens Victor Fris staat het werk van Goethals volledig los van dat van zijn voorgangers. Dit is niet zo evident als je merkt hoe vaak cartografen en “kaartsnijders” kopiëren! Hij noemt het origineel en persoonlijk werk. (FRIS, 1920, p.48) Er is wél een duidelijke beïnvloeding te merken op de kaarten van Gent nà die van Goethals gemaakt. Dit geldt in het bijzonder voor de kaart van Gent door L. De Vreese uit 1799. Die kan als een afgeleide van het stadsplan van Goethals worden beschouwd, met nieuwe (Franse) benamingen van de straten, plaatsen, bruggen enz... mààr, ondanks de Franse revolutie, nog steeds met de klerikale instellingen erop vermeld. Op dit kaartblad staat bovendien nog een kleine inzetkaart met de nieuwe administratieve indeling van het kanton Gent, en een cartouche met een “Perspective de cette ville du côté d’ Ouest” en een index van de kerktorens (COENE EN DE RAEDT, p.47-48). Opmerkelijk is verder dat de kaart volledig franstalig is en er ook een grid op voorkomt. In de stadsomwallingen is geen opmerkelijke verandering te bespeuren.

Voor de evolutie van de stadsvesten is de plattegrond van Goethals van bijzonder belang.

Hij toont Gent in de fase van de ontmanteling van de stadsversterkingen; ingezet op bevel van Jozef II (1782). Grachten werden gedempt. Poortcomplexen zijn gesloopt. De bolwerken (Eng.: bulwarks, Fr.: boulevards) zijn omgevormd tot publieke promenades. Een duidelijk voorbeeld was de “Nouvelle Prome-

nade”, heden Nieuwe Wandeling. Het Fort de Monterey, gelegen tussen de Heuvel- en de Kortrijkse Poort, is verdwenen en de gracht ten noorden van het Spanjaardkasteel is dichtgegooid. (FRIS, 1920, p.49)

Het is interessant om de kaart van Goethals naast stadsplannen te leggen die dateren van vóór de ontmanteling van de stadswallen. Eén ervan is getekend door Jacob Harrewijn (1708): “*Plan de la ville et citadelle de Gand qui fut assiégée par les hauts alliés le 18 Décembre 1708. ...*”, een belegering van Gent door de Hertog van Marlborough tonend, waarop de inundatiebekkens en de vestingwerken duidelijk afgebeeld zijn. Het valt onmiddellijk op dat een groot deel van de versterkingen rond de stadspoorten bij Goethals verdwenen zijn. Sporen van bolwerken blijven wel zichtbaar. Aan de oostzijde zijn de bastions nog intact. De vergelijking met Harrewijn of met Malfeson (1756) leert ook dat de toestand binnen de stad vrij stabiel was. De St.Pietersabdij, met haar eigen “*maison civile*” en gevangenis is nog intact. Ook de O.L.V. kerk, die in 1799 zal gesloopt worden, is duidelijk zichtbaar. Goethals gaf de toenmalige toestand van de stad weer; mét de veranderingen die ze begon te ondergaan in de Oostenrijkse tijd. Langs de grote wegen en kanalen buiten de stad zien we reeds een begin van bebouwing. Binnen de stad werden ook een paar nieuwe huizengroepen gebouwd, bv. aan de Joremaaiakensmeers (rond de huidige Dampoortstraat). Merk op dat enkele religieuze gebouwen een nieuwe functie kregen. De Baudeloo-abdij werd een centrale school, de abdijtuin een Kruidtuin (BAILLEUL E.A., p.31). Daarnaast was het St.Agneteklooster omgevormd tot een broodmagazijn.

Hele delen van de stad bleven tot eind 18de eeuw agrarisch.

Het renaissance dambordpatroon bij het Rasphuis valt iedereen op. De stadsdelen ten westen van de Houtlei behoorden tot de meer agrarische stadsrand. Daar vonden een aantal “*secundaire*” functies een plaats, die men uit het centrum wilde weren en waarvoor een grote goedkope ruimte nodig was. Het betrof hier trouwens een dun bevolkt en vrij landelijk, zelfs agrarisch gebied (cfr. toponiemen als Koolkapperstraat, Akkerstraatje). Heeft Goethals hier een schematische voorstelling van het grondgebruik willen tekenen of zagen de moestuinen er effectief zo uit? De typische geometrische tekening blijkt aan de werkelijkheid te beantwoorden. Gelijkaardige patronen treft men aan in de huizenblokken waar later de beluiken van Batavia en de “*Cité ouvrière*” komen, rond het Rommelwater, bezuiden het Spanjaardenkasteel, de St-Lievenspoort en de Kolveniersgang.

Coupures en de Brugse Vaart zorgden voor een uitweg naar zee.

De inplanting van de Coupure, met haar industriële en commerciële uitrusting aan het noorder- en zuidereinde, was nogal kunstmatig. (VANNESTE, 1987, p. 129). De Coupures aan de Visserij en die aan Akkergem waren producten van de 18de eeuw. Toen werd door ambitieuze handelaars en nijveraars gelobbyd voor een volwaardige verbinding van Gent met de zee. Wegens het gesloten blijven van de Schelde vatten de aartshertogen Albrecht en Isabella het plan op om de binnenscheepvaart naar de Vlaamse kust te oriënteren, en hiermee het ontredderd handelsverkeer in de Zuidelijke Nederlanden een nieuwe injectie te geven. (BAILLEUL B. EN DUHAMEEUW A., 1989, DEEL II, p.42-43). In Engeland en Frankrijk werden toentertijd talloze kanalen gegraven om de industriecentra te bevoorraden en om de produkten uit te voeren. Hier te lande zou men niet achterblijven. Eind 1753 was, althans wat Gent betreft, het doel bereikt en had deze stad een toegangspoort tot de wereld gekregen. Binnen de Gentse muren vormde het zeekanaal een reusachtige "S". De "Coupure in den Acker" verbond de Brugsche Vaert met de Leie. Die rivier werd tussen de Verlorenkostbrug en de St-Jorisbrug diepgaand gereinigd, plaatselijk verbreed en van draaibruggen voorzien. Een tweede "coupure" gaf aansluiting op de Nederschelde voorbij de Brusselse Poort (DECAVELE J. E.A., 1989, p.386). Door het draaibaar maken van sommige bruggen en het vergroten van kaaien en losplaatsen moesten sommige belendende gebouwen afgebroken worden, en nadien vervangen door eigentijdse gevelarchitectuur (DECAVELE J. E.A., 1989, p.387).

Naast de "Coupure door den Acker" werden er nog twee andere coupures gegraven: een eerste, het Rommelwater (de huidige Visserij), verbond de Leie vanaf de Sint-Jorisbrug met de Nederschelde iets voorbij de Keizerpoort. Ten zuiden van de stadsomwalling werd eveneens een doorsteek gegraven. (BAILLEUL B. EN DUHAMEEUW A., 1989, DEEL II, p.43)

Het Rasphuis is niet toevallig aan de Coupure ingeplant.

In de achttiende eeuw was een groot deel van de Gentse bevolking bezitloos, aangewezen op bedelarij of armenbedeling. Na 1770 begon de bevolking bovendien in een versneld tempo te stijgen, wat, in combinatie met een dalende levensstandaard op het platteland, vele landarbeiders dwong naar de stad te emigreren. Daar vestigden ze zich vooral in de randwijken, wat de armoede er nog verergerde. Onder invloed van nieuwe theorieën, kwamen de gezagsdragers tot het inzicht dat onbenutte arbeidskrachten beter konden worden opgesloten en aan het werk gezet. Op voorstel van burggraaf Vilain XIII werd in 1772 een modern "Provinciaal Correctiehuis" of "Rasphuis" opgericht (DE-

CAVELE J. E.A., 1989, p.145-147 / 1774 VOLGENS DEJARDIN, 1867, p.170). Het is veelzeggend dat de grootindustriële Judocus Clemmen als eerste directeur aangesteld werd.

Jean-Jacques Philippe Vilain XIII schreef in 1775 zijn *“Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état.”* Om het probleem van de werkloosheid, het pauperisme en de misdadigheid op te lossen gaf Vilain XIII zijn volledig nieuwe visie over de tuchthuizen. Voorheen werden de gevangenen ongeacht de aard van het misdrijf, hun geslacht of leeftijd, samengevoegd. Vilain XIII wordt algemeen als initiator beschouwd van het cellensysteem in de gevangenissen en scheidde de gevangenen volgens hun geslacht, leeftijd en misdrijf. Bedelaars werden er gescheiden van misdadigers. De gevangenen konden er een beroep uitoefenen. Als Jozef II het tuchthuis van Gent op 16 juni 1781 bezocht, waren er 462 gevangenen aanwezig. De keizer vond echter de manier van werken niet goed en schafte de verplichte arbeid af. Volgens hem moest de misdadiger hard gestraft worden om de anderen schrik aan te jagen en moesten ook de straffen openbaar zijn om als voorbeeld te dienen. (REINQUIN A.M. E.A., 1987, p.93)

Ook de ligging aan de Coupure, gericht op de nieuwe “haven met bassin”, entrepôt, loskraan (*Wippe*) en fabriek van Clemmen (VANNESTE, 1987, p.125) vormt een uiting van de industriële functie die dit type gevangenis was toegedacht. (VANNESTE, 1987, p.129) Van dit complex waren toen vijf van de acht “kwartieren” gerealiseerd. Pas in 1839 (laatste achtste) zou het voltooid raken (DEJARDIN, 1867 p.170). Het Gentse Rasphuis stond later ook model in het buitenland ter beteugeling van de “ledigheid” en de “landloperij”.

De Coupure aan Ekkergerm had gedurende het Ancien Régime niet alleen een economische, maar ook een recreatieve functie. Het was een ideaal flaneertraject. De promenades met platanen langs de waterweg en de omliggende akkers en meersen leidden ertoe dat welgestelde burgers er ook “buitenverblijven” en lusttuinen lieten aanleggen. (VANNESTE, 1987, p. 125)

Archivalia.

Fris vermeldt van de kaart van Goethals “heureusement tiré à un grand nombre d'exemplaires,... Il fournit la liste alphabétique des rues, places et marchés...”. (FRIS, 1920, p.47) Merkwaardig is wel dat niet alle overgebleven gegraveerde kaarten identiek blijken te zijn. Zo is op één van de kaarten in het bezit van de Universiteitsbibliotheek nog een kleine extra cartouche te zien, waarop een vrij pietluttige doorsnede van een aantal waterlopen staat. De stadsplattegrond van Goethals werd ook vaak ingekleurd en soms als wandkaart

voorzien van een tijdeigen ophangstelsel met een geprofileerde houten sierlijst onder en bovenaan de op linnen gekleefde plattegrond.

In 1979 verscheen een heruitgave op schaal van het origineel.

BRONNEN.

BAILLEUL B. (e.a.), Stadsontwikkeling en architectuur: Gent: Duizend jaar kunst en cultuur, deel III, Snoeck-Ducaju, 1975.

BAILLEUL B. en DUHAMMEUW A. e.a., Een stad in opbouw. Gent voor 1540. Lannoo, Tielt, 1989.

COENE A. en DE RAEDT M. (Ed.), Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent. 1560-1990, Gent, 1990.

DECAVELE JOHAN e.a., Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis. Kunst. Cultuur. Mercatorfonds, Antwerpen, 1989.

DEJARDIN A., Cartes de la Flandre ancienne et moderne, plans de la ville de Gand, L. Hebbelynck: s.l., 1867.

FRIS VICTOR, Plans de Gand. Introduction aux documents topographiques publiés par la Commission des monuments de la Ville de Gand par Victor Fris. Vanderpoorten J., Gent, 1920.

GOETGHEBUER, P.J. Biographie de gantois, s.e., s.l., s.d. (Bibliotheek U.G. MS 2456).

REINQUIN A.M., VAN BOCKSTAELE G. en WYNANTS M., De reis van Jozef II door de Oostenrijkse Nederlanden in 1781. Catalogoog van de tentoonstelling in het kader van Europalia 87 Österreich, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1987.

VANDERMEERSCH P.C., Inventaire des Cartes et des Plans, conservés aux Archives de la Flandre-Orientale, accompagné de notes et d'éclaircissements par P.C. Vandermeersch, J. Vandenbranden-Deschuyter, Gent, 1850.

VANNESTE D. De pre-industriële Vlaamse stad: een sociaal-economische survey, Geografisch instituut K.U.L.: Leuven, 1987.

André COENE
januari 2000